Людмила Новаківська

*доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри
української літератури, українознавства та методик їх навчання,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна, e-mail: nlb-48@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0003-2817-0696>*

ПРОФЕСІЙНІ ВИМОГИ ДО ВЧИТЕЛЯ-СЛОВЕСНИКА В ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ ВІДОМИХ ДІЯЧІВ ОСВІТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Актуальність дослідження визначається необхідністю переосмислення досвіду підготовки вчителя словесника другої половини ХІХ – початку ХХ століття. У статті акцентовано увагу на тому, що різноманіття духовних орієнтирів, цілей виховання, стереотипів поведінки в динамічному суспільстві надають особливого значення особистості вчителя, основою професійної діяльності якого є позачасові константи – загальнолюдські цінності та ідеали. Саме вчитель виявляється для суспільства прикладом вірності професійному обов’язку, моральної чистоти, благородства, зразком самотворення, самовдосконалення. З цієї точки зору, період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є унікальним для розвитку вітчизняної педагогічної думки періодом, найважливішою особливістю якого стала широка дискусія про педагогічний ідеал і призначення вчителя, його соціальну роль, соціальні функції, освітню місію педагога.

Метою статті є спроба проаналізувати, які професійні вимоги ставили відомі педагоги, учені-методисти цього періоду до учителя-словесника.

У дослідженні констатовано, що громадсько-педагогічне подвижництво, що сформувалося протягом століть як характерна риса вітчизняного вчителя, проявилось і в діяльності багатьох педагогів ХІХ – початку ХХ століття, силами яких навчання словесності набуває нового значення як «предмету предметів».

У статті визначено, які професійні вимоги висувались до учителя-словесника відомими освітніми діячами відповідного періоду: В. Водовозовим, К. Ушинським, В. Буслаєвим, В. Стоюніним, В. Острогорським, Б. Грінченком, С. Браїловським, М. Тростніковим, В. Голубєвим ті ін.

Думки відомих учених і педагогів досліджуваного періоду свідчать, що в навчальних закладах другої половини ХІХ – початку ХХ століття ставилися високі вимоги до особистості учителя словесності. Повідомляючи знання,

розвиваючи учня і привчаючи його до розумової праці, учитель словесності повинен був розуміти усі сторони і настрої душі, явища життя і природи. підготовка учителя словесності є особливою, такою, що відрізняється від підготовки учителів інших предметів. Учителю словесності необхідно бути освіченим не тільки у галузі літератури, а й володіти іще деякими особливими якостями: швидким, критичним розумом, естетичним смаком, даром слова. Аналіз спогадів, що збереглися, показує, що саме ці якості були властиві кращим учителям словесності XIX – початку XX століття.

Отже, професійний ідеал вчителя-словесника другої половини XIX – початку XX століття – це педагог, що володіє такими якостями, як моральність, безприкладна відданість своїй справі, знання предмета викладання, який прагне зблизити науку і школу, привнести в процес навчання мові і літературі духовно-моральне начало. По суті, цей портрет відповідає сучасним уявленням про ідеального вчителя-словесника.

Ключові слова: особистість учителя, підготовка вчителя, словесність.

Lyudmyla Novakivska

*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Ukrainian Literature,
Ukrainian Studies and Methods of Teaching,
Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University,
Uman, Ukraine, e-mail: nlb-48@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0003-2817-0696>*

PROFESSIONAL REQUIREMENTS FOR A TEACHER OF LITERATURE IN THE PEDAGOGICAL HERITAGE OF FAMOUS EDUCATIONAL ACTIVITIES SECOND HALF OF XIX-EARLY XX CENTURY

Abstract. The relevance of the study is determined by the need to rethink the experience of training a teacher of vocabulary in the second half of the nineteenth - early twentieth century. The article emphasizes that the variety of spiritual landmarks, goals of education, stereotypes of behavior in a dynamic society attach special importance to the personality of the teacher, the basis of whose professional activity are timeless constants - universal values and ideals. The teacher is an example for society of fidelity to professional duty, moral purity, nobility, a model of self-creation, self-improvement. From this point of view, the period of the second half of XIX - early XX centuries. is a unique period for the development of domestic pedagogical thought, the most important feature of which was a broad discussion of the pedagogical ideal and purpose of the teacher, his social role, social functions, educational mission of the teacher.

The purpose of the article is to try to analyze what professional requirements were set by well-known teachers, methodologists of this period to the teacher-vocabulary.

The study states that social and pedagogical asceticism, formed over the centuries as a characteristic feature of the domestic teacher, manifested itself in the activities of many teachers of XIX - early XX century, by which the teaching of literature acquires a new meaning as a "subject of subjects".

The article defines what professional requirements were put forward to the teacher-vocabulary by well-known educational figures of the corresponding period: V. Vodovozov, K. Ushinsky, V. Buslaev, V. Stoyunin, V. Ostrogorsky, B. Grinchenko, S. Brailovsky, M. Trostnikov, V. Golubev and others.

Opinions of well-known scientists and teachers of the period under study indicate that in educational institutions of the second half of the XIX - early XX century, high demands were placed on the personality of the teacher of literature. Communicating knowledge, developing the student and accustoming him to mental work, the teacher of literature had to understand all aspects and moods of the soul, the phenomena of life and nature. the training of teachers of literature is special, different from the training of teachers of other subjects. A teacher of literature needs to be educated not only in the field of literature, but also to have some special qualities: fast, critical mind, aesthetic taste, gift of speech. Analysis of surviving memories shows that these qualities were inherent in the best teachers of literature of the XIX - early XX century.

Thus, the professional ideal of a teacher of vocabulary of the second half of XIX - early XX century - is a teacher who has such qualities as morality, unparalleled dedication to his work, knowledge of the subject, which seeks to bring science and school, to bring language and literature spiritually -moral beginning. In fact, this portrait corresponds to modern ideas about the ideal teacher-vocabulary.

Keywords: teacher 's personality, teacher training, literature.

Постановка проблеми. Педагогічна парадигма орієнтується, з одного боку, на активний пошук інновацій, з іншого – на переосмислення досвіду попередніх поколінь. Не випадково в останні роки одним із напрямів багатьох науково-практичних конференцій є аналіз та інтерпретація «традицій і сучасності». Очевидно, що інновація стає продуктивною лише в тому випадку, якщо вона заснована на традиції соціально корисного, цінного досвіду, народженого культурою народу. Тому виявлення факторів процесу формування професійного портрета вчителя словесності XIX – початку XX століття в світлі соціокультурних умов розвитку країни, еволюції шкільної та професійної освіти, лінгвістичних і педагогічних поглядів, а також характеру методичних поглядів кращих представників учених-філологів, методистів, вчителів, чії думки та ідеї вплинули на постановку викладання словесності, стає сьогодні

актуальним у переосмисленні завдань сучасної школи [1].

Різноманіття духовних орієнтирів, цілей виховання, стереотипів поведінки в динамічному суспільстві надають особливого значення особистості вчителя, основою професійної діяльності якого є позачасові константи – загальнолюдські цінності та ідеали. Саме вчитель виявляється для суспільства прикладом вірності професійному обов'язку, моральної чистоти, благородства, зразком самотворення, самовдосконалення.

З цієї точки зору, період XIX – початку XX ст. є унікальним для розвитку вітчизняної педагогічної думки періодом, найважливішою особливістю якого стала широка дискусія про педагогічний ідеал і призначення вчителя, його соціальну роль, соціальні функції, освітню місію педагога [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання професійної підготовки сучасного педагога-словесника знайшли широке висвітлення в працях багатьох дослідників як у галузі педагогіки, так і в методиці викладання дисциплін філологічного циклу (роботи О. Біляєва, М. Пентилюк, О. Куцевол, М. Стельмаховича, Б. Степанишина, М. Львова, В. Шуляра), але, оскільки, проблема ця складна і багатоаспектна, ми вирішили звернутися до досвіду минулого, зокрема до витоків підготовки вчителя-словесника, яка розпочалася у XIX ст.

Метою статті є спроба проаналізувати, які професійні вимоги ставили відомі педагоги, учені-методисти цього періоду до учителя-словесника.

Виклад основного матеріалу. Громадсько-педагогічне подвижництво, що сформувалося протягом століть як характерна риса вітчизняного вчителя, проявилось і в діяльності багатьох педагогів XIX – початку XX століття, силами яких навчання словесності набуває нового значення як «предмету предметів»: «Передові вчителі словесності дбали не тільки про розширення і поглиблення знань, про формування естетичної культури, але бачили своє завдання у вихованні громадян [3, с. 12].

Ще в 60-х рр. XIX ст. відомий вітчизняний педагог В. Водовозов позначив нагальну потребу в обґрунтуванні ідеалу вчителя. У своїй статті «Ідеал народного учителя» (1864) автор підкреслював, що «...вироблений ідеал необхідний для життя... Такий ідеал по відношенню до людини, яка носить його в душі, становить джерело моральної сили і не руйнується, а міцніє в боротьбі з життям» [4, с. 217–218].

У XIX – на початку XX століття інтерес до проблем учительства в суспільстві був викликаний об'єктивними причинами. По-перше, учительство порівняно з іншими верствами інтелігенції стояло найближче до всіх членів суспільства. По-друге, воно формувало громадянське й духовне обличчя молоді, світогляд підростаючого покоління, від знань, культури, моральних цінностей та самосвідомості якого залежало майбутнє країни. По-третє, високі вимоги, що висувало суспільство до вчителя, його особистості й професійної

підготовки, сприяли прагненню вчителів до саморозвитку й самоосвіти. По-четверте, сфера народної освіти та її головний діяч – учитель – постійно перебували в центрі уваги суспільства [5].

Становлення вітчизняної педагогічної школи було неможливе без творчої праці вчителя, яка є дієвою, рушійною силою в організації та здійсненні навчально-виховного процесу. Виконуючи в ньому різні функції, учитель, як особистість, привертая до себе погляди багатьох представників педагогічної думки XIX – початку XX століття. Про високу місію вчителя говорили Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Духнович, М. Сумцов, І. Орлай. Видатні вітчизняні педагоги Х. Алчевська, М. Демков, М. Корф, С. Миропольський, М. Пирогов, С. Русова, К. Ушинський підкреслювали значущість педагогічної підготовки вчителя, формулювали вимоги до нього як організатора навчально-виховного процесу [6, с. 151].

У багатющій педагогічній спадщині творця вітчизняної національної школи Костянтина Дмитровича Ушинського, який показав, як виховувати і навчати людину і яким бути вчителю, ми знаходимо безцінні, такі актуальні і сьогодні думки про професійну освіту вчителя рідної мови, в якій педагог бачив центральну фігуру початкового навчання: «Перш за все, нам потрібні добрі вчителі і вчительки, такі, які були б спеціально підготовлені до своєї справи.

Справжня педагогіка дає учням спочатку матеріал і в міру накопичення цього матеріалу приводить його в систему. Чим більше і різноманітніше нагромаджується матеріал, тим вище стає система і, нарешті, досягає до абстрактності логічних і філософських положень. У побудові такого світогляду в голові учнів приймають, звичайно, участь викладачі всіх навчальних предметів, але ми вважаємо, що саме у викладача російської мови і словесності лежить обов'язок огляду всіх придбаних дітьми знань і приведення їх у струнку логічну систему, тому що рідне слово є саме той духовний одяг, в який має зодягнутися будь-яке знання, щоб стати справжньою власністю людської свідомості. [7, с. 15, 19].

Перечитуючи «Родное слово» великого педагога, книгу, що стала абсолютним новаторством у вітчизняній педагогіці, у викладанні російської мови, чітко бачиш ідеальний образ вчителя і перш за все словесника, що керується у своїй діяльності тим, що виховання і навчання досягаються тільки за допомогою рідної мови, без освоєння якого і без оволодіння яким немислимий ніякий рух уперед, ніякий розвиток.

Відомий педагог-практик Б. Грінченко запропонував програму підготовки українського вчительства, яка передбачала: оволодіння кожним учителем українською літературною мовою з метою переведення на рідну мову всього навчально-виховного процесу; засвоєння кращих досягнень національної і світової культури й мистецтва; оволодіння педагогічним досвідом, особливо

української етнопедагогіки, історією педагогічної думки на Україні; формування національної самосвідомості, постійне вивчення народного життя, побуту, традицій, звичаїв, інтересів людей; участь у культурно-просвітній роботі серед населення, у пропаганді педагогічних знань [8, с. 47–50].

У справі педагогічної освіти сучасного вчителя-словесника важливо звернутися до думок Ф. Буслаєва, в яких сконцентрована також ідея про лінгвометодичні компетенції педагога, що трактується як уміння навчати рідної мови, що виконує в освітньому процесі метапредметну функцію, на основі знань про мову і методику її викладання через призму аксіологічних категорій педагогічної діяльності та усвідомлення мови як національно-культурного феномена: «... Ґрунтовне вивчення рідної мови розкриває усі моральні сили учня, дає йому істинно гуманістичну освіту, а разом з тим і своє власне, народне; змушує вникати в ... дрібниці і відкривати в них глибоку життя у всій невичерпній повноті її» [9, с. 26];

Книга Ф. Буслаєва «О преподавании отечественного языка» (1844) є історичною не лише в сенсі пам'ятки вітчизняної науки і навіть не стільки в сенсі історичного внеску в розвиток науки, але більш за все в сенсі значущості ідей, що зберігаються для сучасності.

Педагоги другої половини XIX – початку XX століття зауважували, що навчання лише тоді буде здійснювати бажаний вплив на учнів, якщо атмосфера шкільного життя, її психологічний мікроклімат, тобто «дух школи», стосунки між учителем і учнями, колегами й батьками сприятимуть цьому. До переліку особистісно-моральних якостей, які мають бути притаманні вчителю, включали: моральність, позитивний приклад, авторитет, високу вимогливість до себе та учнів, розвинуте почуття відповідальності, уміння розвивати інтерес до свого предмету та ефективно здійснювати виховну роботу [6, с. 154].

Відзначаючи провідну роль учителя у здійсненні навчально-виховного процесу, вони підкреслювали потребу у володінні ним необхідними якостями, обсягом знань, умінь, мистецтвом навчання та виховання. Серед професійних якостей учителя С. Васильченко, В. Голубєв, М. Лавровський, О. Музиченко, М. Сумцов, М. Тростніков називали ґрунтовну загальноосвітню підготовку, володіння глибокими знаннями у сфері своєї наукової галузі, педагогіки, психології та методики, практичними навичками, педагогічною майстерністю, прагненням до самовдосконалення та самоосвіти [6, с. 158].

Як свідчить аналіз джерел, у періодичній пресі активно обговорювалися питання вивчення мови і словесності в середніх навчальних закладах, підготовки вчителя-словесника. Зрозуміло, що вимоги до особистості словесника також були особливі. Найповніше ці вимоги були сформульовані В. Стоюніним і В. Острогорським.

У праці В. Острогорського «Беседы о преподавании словесности» (1913) автор визнав необхідним «... з'ясувати передусім, з якою підготовкою, за яких

умов учитель з повною гарантією успіху може узяти на себе керівництво літературною освітою юнацтва» [10, с. 8].

На думку педагога, «... щоб з успіхом узяти на себе керівництво літературною освітою юнацтва, що починається неодмінно з молодших класів, учитель передусім має бути людиною освіченою, розвиненою можливо більш усебічно, до деякої міри енциклопедистом, тому що художня література торкається найрізноманітніших сторін і настроїв душі, самих різних явищ життя людини і навіть природи по відношенню до останньої» [10, с. 9].

В. Острогорський наполягав на тому, що підготовка учителя словесності є особливою, такою, що відрізняється від підготовки учителів інших предметів. Учителю словесності, за твердженням педагога, необхідно бути освіченим не тільки у галузі літератури, а й володіти іще деякими особливими якостями: швидким, критичним розумом, естетичним смаком, даром слова, бо, які б не були програми, навчальні посібники – літературна освіта не виконає свого призначення – бути «... великою державною, патріотичною справою в розумінні підйому розумового і морального рівня суспільства» [11, с. 14].

Розділяючи погляди В. Острогорського, В. Стоюнін, формулюючи свою точку зору, вважав, що окрім загальної освіти учителяві потрібне опанування логікою, психологією, історією філософії, оскільки це важливо для розуміння літератури стародавнього світу, середніх віків, нового часу. Важливе знання загальних естетичних категорій, починаючи з Арістотеля, і знайомство з новітньою естетикою, з теорією прози і поезії; глибоке знання загальної і російської історії і літератури; спеціальне знання історії літератури російської, народної, давньої письмової XVIII ст. і нової; знання останніх вагомих досліджень літератури XIX століття, а також знайомство із сучасною критикою; знання церковно-слов'янської і російської граматики, підручників із граматики і мови, методичних посібників і хрестоматій; володіння загальними прийомами виразного читання – це той освітній запас, який потрібен учителю словесності [12, с. 295]. Саме такий учитель, на думку В. Стоюніна, здатний сформулювати у своїх учнях переконання в тому, що читання – серйозна робота почуття, розуму і волі, спрямована на формування світогляду і світовідчуття. Таким чином, література – це: 1) матеріал для пізнання душі людини; 2) засіб для розвитку душі читача, досвіду життя; 3) праця душі і розуму про літературну освіту – велику державну справу [12, с. 296].

У центрі уваги В. Стоюніна-вчителя завжди стояв учень. У всіх його методичних працях учень розглядається, як повноцінна особистість, гідна уваги і особливої турботи. Він заперечував викладачам, які вважали, що учням треба полегшувати науку, що з ними треба розмовляти якоюсь особливою, спрощеною мовою. У своїй практичній діяльності він завжди дотримувався того правила, що наукові факти, які методично правильно викладені, цілком доступні учням старших класів. До цього педагогічного правила додавалось ще

одне, не менш важливе, – добре знати психологію дитини і підлітка, вивчати індивідуальні особливості кожного учня, враховувати в процесі навчання різноманітність учнівських характерів, інтересів і підготовки.

На думку педагога, особистість учителя визначає якість викладання, тому дуже важливо, щоб кожен викладач віднайшов «три живі сили, які б благотворно впливали на учнів: 1) він повинен повідомляти їм істинні знання, що стосуються природи і людини, 2) розвивати їх, 3) привчати до праці» [12, с. 297].

На сторінках педагогічних журналів другої половини XIX – початку XX століття («Учитель», «Русская школа», «Родной язык в школе», «Русская словесность») відбувались постійні дискусії та обговорення питань підготовки і професійної компетентності учителя словесності. Результатом дискусії стала думка, що підготовка словесника має свої специфічні особливості. І пов'язано це, в першу чергу, зі специфікою самого предмета «словесність», який є «синтезуючим предметом», засобом створення та поглиблення, інтелігентності, джерелом ідейного і естетичного розвитку.

Тому вчитель словесності – це і учитель естетики, що вимагає від нього не лише любові до літератури як предмета викладання, але і як до «об'єкта естетичної насолоди» [13, с. 135].

У 1914 році журнал «Русский язык в школе» з метою розширити тематику видання вводить новий розділ «Как я стал учителем русского языка и как я начал учительствовать». У цьому розділі серед інших статей, які сприяли професійному становленню учителя-словесника, спонукали не зупинятися в своєму розвитку, не бути байдужими, надрукована стаття С. Браїловського «Мои педагогические и учительские искания» (1910). Сергій Миколайович був провінційним учителем, але в той же час – різнобічно освіченим філологом, упродовж багатьох років автором педагогічних часописів, ще при житті завоював заслужений авторитет і популярність. За час більш, ніж тридцятилітньої служби С. Браїловський об'їздив чимало міст (Ніжин, Новгород-Сіверський, Владивосток, Хабаровськ, Варшава, Умань, Одеса) і бачив недоліки освітньої системи. Він писав: «Багато в житті своєму за 25 років педагогічної діяльності надивився я на учителів-словесників і мушу сказати, що пора шукати причину невдач в собі, а не звалювати все на обставини. Російському вчителю-словеснику треба бути і подвижником, і героєм, щоб підняти душі учнів на висоту» [14, с. 38].

Сам він читав багато художніх і публіцистичних творів, був вимогливим до себе і до учнів, намагався зацікавити їх предметом, передати свою любов до літератури.

Педагог підкреслював важливість для учителя здійснювати наукову роботу. Сам він ще зі студентських років займався дослідженнями в галузі історії російської літератури (переважно давньої), фольклору і етнографії.

Окрім того, що роботи С. Браїловського отримали визнання в науковому світі, вони пов'язані зі шкільним викладанням. «Ці наукові знання, – відзначає педагог, – мали важливе значення в моїй педагогічній діяльності: вони поглиблювали мої знання, давали мені впевненість і викликали довіру учнів. Вони виявлялись у тому підйомі, з яким я давав уроки, оживляв сухі підручники. Підтримуючи мою наукову допитливість, вони позбавляли мене сумної участі багатьох провінційних учителів, які часто втрачають свої скупі знання, які винесли з вищої школи і обмежуються одним підручником» [15, с. 315].

У XIX – на початку XX століття формується думка, що через морально-психологічний клімат передається переважна більшість моральних і емоційних стосунків, які склалися в шкільному та класному колективі. Психологічний клімат саме й включає в себе сукупність моральних норм і цінностей, якими керуються члени колективу у стосунках один до одного і до загальної, спільної для всіх них навчально-виховної діяльності [6, с. 152–153].

Отже, якщо розглядати особистість учителя словесності як соціально-психологічний феномен, слід відзначити значущі – придбані і стійкі – для такої професії якості. Передусім, словесник – це людина в системі психологічних характеристик, соціально обумовлених і здатних визначити необхідну моральну планку, що має засадниче значення і для учителя, і для учнів. Якщо роль учителя словесності виконує людина, яка розуміє своє громадське призначення, він приймає вироблені в суспільстві норми і правила, відрізняється відповідальною поведінкою. Оскільки на такому учителеві лежить відповідальність за входження дитини в культуротворче середовище через світову художню літературу за «осмислення» рідних витоків, а також за занурення у світ творчості письменника, підсумком чого стає створення творчих робіт учнями і зростання їх громадянськості, важливою вимогою є наявність творчого начала і яскравої індивідуальності учителя.

Виховуючи через предмет, через текст, учитель виявляє спрямованість своєї особистості, яка проявляється в його переконаннях, ідеалах і інтересах у всі часи. Важливий досвід учителя, його вміння привчити вихованців до читання, до вміння читати з користю, що проявиться в умінні орієнтуватися в житті.

Особливості психологічних процесів учителя – почуття, сприйняття, мислення, емоції, пам'ять – впливають на учнів і через вправи і наслідуванням передаються їм.

Серед вимог до професійної майстерності вчителя, зокрема словесності, ученими, педагогами XIX – початку XX століття виділялось і вміння володіти словом, будувати спілкування з учнями на основі гуманності. Потяг до знань, виховання моральних якостей набагато швидше формується у навчально-виховному процесі, якщо вчитель використовує влучне слово і як виховний

інструмент, і як засіб навчання [6, с. 160].

На необхідності правильного мовлення та каліграфічного почерку як обов'язкових умов майстерності вчителя у своїй праці «Обучение грамматике русского литературного языка» (1902) наголошував викладач російської словесності М. Тростніков. Педагог відзначав, що викладання вимагає від учителя ґрунтовних знань і великого мистецтва. Найважливішими й найскладнішими з усіх мистецтв учений називав вміння виразно говорити й красиво писати. Іншою складовою педагогічної майстерності він визначав його каліграфічні вміння, оскільки письмо вчителя на дошці і в зошиті учні сприймають як взірець – то вимоги до почерку вчителя – простота і легкість, розбірливість, витонченість, графічна правильність букв. Складовими загальнопрофесійної майстерності вчителя, на думку М. Тростнікова, були теоретична й методична підготовка, досконалість педагогічного мовлення, каліграфічні вміння вчителя та професійне ставлення його до предмета викладання [6, с. 161].

Питання культури педагогічного мовлення та мовленнєвих умінь вчителя як складової професійної майстерності широко розробляв викладач російської словесності В. Голубєв. Він стверджував, що культура педагогічного мовлення полягає у наявності у вчителя гнучкого й сильного голосу, естетичного смаку та володінні даром слова [6, с. 88]. До мовленнєвих умінь він відносив також такі, як вміння створювати в уяві дитини яскраву картину навчального матеріалу, використовувати різноманітні відтінки голосу та збуджувати дитячу уяву. Таким чином, В. Голубєв визначав мовленнєві вміння як складову педагогічної майстерності вчителя вітчизняної школи [6, с. 161].

На думку педагога, головною умовою успіху педагогічної діяльності є «жива душа» вчителя. Складовими цього поняття педагог визначав: талант, широту розумового кругозору, інтерес і любов до справи, увагу до духовного життя дітей, творчі здібності й бажання рухатися вперед. Справжній учитель, майстер своєї справи в розумінні вченого мав гармонійно поєднувати такі вміння і властивості, як особисту чутливість і такт, гарну обізнаність і володіння даром слова [16, с. 100]. Якщо учитель відповідав перерахованим вимогам, відбувалася успішна соціалізація особистості учня: ним засвоювалися ціннісні орієнтації, необхідні і достатні, щоб стати громадянином і освіченою людиною [6, с. 161–164].

Питання гуманізації взаємостосунків між учителями й учнями широко висвітлювали прогресивні вітчизняні педагоги другої половини XIX – початку XX століття – П. Заболоцький, М. Лавровський, М. Тростніков та ін.

Вони доводили, що вчитель повинен будувати свої стосунки з дітьми на засадах гуманізму: люб'язному слові, пораді, взаєморозумінні, тому, що українській нації не притаманна жорстокість як риса національного характеру [6, с. 155].

Наполягаючи на важливості виховання молоді на засадах гуманізму й справедливості, педагог-словесник П. Заболоцький, відзначав, що головна мета школи – випустити в життя вихованців людьми, які володіють глибокими й ґрунтовними знаннями, людьми з душею, зігрітою й освіченою християнською релігією любові та всепрощення, людьми з серцями, що горять вогнем на благо вітчизни. Шлях до цього – любов та особистий приклад учителів не тільки в переконаннях, але й в реальній діяльності. Любов до дітей, особистий позитивний приклад учителів та вихователів, що йдуть від душі, змусять дитину визначити своє місце в світі, і як людини, і як громадянина [17, с. 9–14].

З-поміж-інших із повагою до студентів ставився, повсякчас дбаючи про створення найсприятливіших умов для їхнього навчання та найкращого мікроклімату в колективі закладу, професор слов'янської філології, директор Ніжинського Історико-філологічного інституту М. Лавровський (1875–1882). Він постійно цікавився справами своїх підопічних, не пропускаючи жодної нагоди поспілкуватися зі студентами: під час ранкового обходу інституту, у години виконання студентами домашніх завдань, під час аналізу уроків, проведених ними за період педагогічної практики. Спілкування директора та студентів відбувалося у спокійній і доброзичливій атмосфері. Педагог, як справді гуманна людина, завжди звертав увагу довірених його піклуванню вихованців на необхідність самоповаги та об'єктивної самооцінки; вселяв у них бадьорість та довіру до власних сил; давав практичні рекомендації щодо покращення організації самостійної підготовки та подолання труднощів у навчанні. Демократичний стиль роботи з вихованцями був одним з головних педагогічних принципів директора інституту М. Лавровського [6, с. 157].

Професіоналізм учителя педагога другої половини XIX – початку XX століття характеризували як єдність теоретичної та практичної підготовки. Теоретичні знання вчителя склалися із загальних та спеціальних наук, із якими повинен був ознайомитися кожен педагог. Від загальнотеоретичної підготовки вимагалася енциклопедичність знань, тобто вчителю необхідно було мати точні основні уявлення з таких наук, як закон Божий, російська мова, церковнослов'янське читання, історія, географія, біологія, арифметика, фізика, креслення, малювання, спів тощо. Спеціальна теоретична підготовка в цей час передбачала фундаментальність знань із філософії, педагогіки, історії педагогіки, психології, анатомії, психофізіології, методики та школознавства [6, с. 157].

Незважаючи на відмінності у вимогах до особистісно-професійних якостей педагога, підходи з боку держави і суспільства в сукупності утворюють специфічний тип особистості вчителя, який володіє своїм неповторним набором цінностей та ідеалів, вираженою громадянською позицією, яка займає активну діяльну позицію по відношенню до навколишнього світу, безкорисливо відданого своїй справі, закоханого в свою професію [18].

Висновки. Спираючись на думки відомих учених і педагогів досліджуваного періоду, можна сказати, що в навчальних закладах XIX – початку XX століття висувалися високі вимоги до особистості учителя словесності. Повідомляючи знання, розвиваючи учня і привчаючи його до розумової праці, учитель словесності повинен був розуміти усі сторони і настрої душі, явища життя і природи. Учителю словесності необхідно бути освіченим не тільки у галузі літератури, а й володіти іще деякими особливими якостями: швидким, критичним розумом, естетичним смаком, даром слова. Аналіз спогадів, що збереглися, показує, що саме ці якості були властиві кращим учителям словесності XIX – початку XX століття.

Отже, професійний ідеал вчителя-словесника XIX – початку XX століття – це педагог, що володіє такими якостями, як моральність, безприкладна відданість своїй справі, знання предмета викладання, який прагне зблизити науку і школу, привнести в процес навчання мові і літературі духовно-моральне начало. По суті, цей портрет відповідає сучасним уявленням про ідеального вчителя-словесника.

Література:

1. Шиков К. М., Дворникова Е. И. Становление профессионального идеала учителя русского языка на рубеже XIX – начала XX вв. Вестник Адыгейского государственного университета. 2012. Вып. 1. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-professionalnogo-ideal-a-uchitelya-russkogo-yazyka-na-rubezhe-xix-nachala-xx-vv>.
2. Уткин А. В. Идеал учителя как источник формирования представлений об образовательной миссии российского педагога последней трети XIX века. Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2009. Вып. 94. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ideal-uchitelya-kak-istochnik-formirovaniya-predstavleniy-ob-obrazovatelnoy-missii-rossiyskogo-pedagoga-posledney-treti-xix-veka#ixzz2t8v9yqqr>
3. Баранов М. Т. Исторические условия появления труда Ф. И. Буслаева «О преподавании отечественного языка». Становление методики преподавания русского языка как науки. Москва, 1995. С. 5–8.
4. Демков М. И. Русская педагогика в главнейших ее представителях. Опыт историко-педагогической хрестоматии. 2-е изд., испр. и сокр. Москва: Изд-во К. И. Тихомирова, 1915. 338 с.
5. Панасенко Е. А. Идеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини XIX – початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук. Слов'янськ, 2001. 230 с.
6. Демченко Н. М. Гуманітарна освіта в рецепції славістів Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2010. 219 с.
7. Днепров Э. Д. Теория первоначального образования и учебные книги К. Д. Ушинского. Ушинский К. Д. Избранные труды: в 4 кн. Москва, 2005. Кн. 2: Русская школа. С. 331–405.
8. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і українська школа. Київ, 1906. 96 с.
9. Донская Т. К. Ф. И. Буслаев – основоположник отечественной методики русского языка. Слово и предложение: исследования по русскому языку и методике преподавания. Санкт-Петербург, 2007. С. 311–319.

10. Орбинский Р. По поводу проекта нового устава средних низших училищ подведомственных МНП. *Русское слово*. 1860. июнь, отд. III («Смесь»). С. 28–48.

11. Острогорский В. Беседы о преподавании словесности. Санкт-Петербург: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1913. 112 с.

12. Стоюнин В. Я. О преподавании русской литературы. Санкт-Петербург: Тип-я Паульсона и К°, 1864. 392 с.

13. Сборник важнейших, произведений русской литературы. *Учитель*. 1867. Т. VII, отд. III, № 9–12 (ноябрь – декабрь). С. 135–144.

14. Браиловский С. О школьном сочинительстве. *Русский филологический вестник*. 1910. № 1. С. 36–40.

15. Браиловский С. Мои педагогические и учительские искания. *Родной язык в школе*. 1916–1917. № 6. С. 245–254; № 7. С. 313–321; № 8–10. С. 416–424.

16. Голубев В. О чтении художественных произведений в городских училищах (Методические рекомендации). *Ежегодник Глуховского учительского института*. Год I. / под ред. М. С. Григорьевского. Киев, 1912. С. 51–128.

17. Заболотский П. А. Речь директора П. А. Заболотского при открытии Гимназии 2-го сентября 1912 года. *Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии*. Нежин, 1912. С. 9–14.

18. Уткин А. В. Профессиональная функция и социальная миссия учительских съездов второй половины XIX века. *Человек и образование*. 2011. № 3. С. 137–141.

References:

1. Shikov, K. M. (2012). Dvornikova E. I. Stanovlenie professional'nogo ideala uchitelja russkogo jazyka na rubezhe XIX – nachala XX vv. [Formation of the professional ideal of the teacher of the Russian language at the turn of the XIX - early XX centuries]. *Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta - Bulletin of the Adyghe State University*, 1. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-professionalnogo-ideala-uchitelya-russkogo-yazyka-na-rubezhe-xix-nachala-xx-vv> [in Russian].

2. Utkin, A. V. (2009). Ideal uchitelja kak istochnik formirovaniya predstavlenij ob obrazovatel'noj missii rossijskogo pedagoga poslednej treti XIX veka [Ideal of the teacher as a source of the formation of ideas about the educational mission of the Russian teacher in the last third of the 19th century]. *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena - Bulletin of the Russian State Pedagogical University. A. I. Herzen*, 94. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/ideal-uchitelya-kak-istochnik-formirovaniya-predstavlenij-ob-obrazovatel'noj-missii-rossijskogo-pedagoga-poslednej-treti-xix-veka#ixzz2t8v9ykqp> [in Russian].

3. Baranov, M. T. (1995). Istoricheskie uslovija pojavlenija truda F. I. Buslaeva «O prepodavanii otechestvennogo jazyka» [Historical conditions of the appearance of F. I. Buslaev's labor "On teaching the national language"]. *Stanovlenie metodiki prepodavanija russkogo jazyka kak nauki - Formation of the methodology of teaching the Russian language as a science*, 5–8 [in Russian].

4. Demkov, M. I. (1915). *Russkaja pedagogika v glavnejshih ee predstaviteljah. Opyt istoriko-pedagogicheskoy hrestomatii* [Russian pedagogy in its main representatives. Experience of historical and pedagogical reader]. Moskva: Izd-vo K. I. Tihomirova [in Russian].

5. Panasenko, E. A. *Ideal uchitelja u vitchiznjaniy pedagogichnij zhurnalistici drugoi polovini XIX – pochatku XX stolittja* [Ideal of a teacher in the modern pedagogical journalism of the other half of the XIX - the ear of the XX century]. Candidate's thesis. Slov'jans'k [in Russian].

6. Demchenko, N. M. (2010). Gumanitarna osvita v recepcii slavistiv Livoberezhnoï Ukraïni (druga polovina XIX – pochatok XX stolittja) [Humanitarian education in the reception of Slavists of the Left Bank of Ukraine (second half of XIX - early XX century)]. Candidate's thesis. kiev [in Ukrainian].

7. Dneprov Je., D. (2005). *Teorija pervonachal'nogo obrazovanija i uczebnye knigi K. D. Ushinskogo. Ushinskij K. D. Izbrannye trudy* [Theory of primary education and educational books of KD Ushinsky. Ushinsky KD Selected works]. Moskva, Russkaja shkola [in Russian].
8. Grinchenko, B. D. (1906). *Narodni vchiteli i vkrains'ka shkola* [People's teachers and the Ukrainian school]. Kiïv [in Ukrainian].
9. Donskaja, T. K. (2007). F. I. Buslaev – osnovopolozhnik otechestvennoj metodiki russkogo jazyka [F.I. Buslaev - the founder of the Russian methodology of the Russian language]. *Slovo i predlozhenie: issledovanija po russkomu jazyku i metodike prepodavanija - Research on the Russian Language and Teaching Methods* , 311–319 [in Russian].
10. Orbinskij, R. Po povodu proekta novogo ustava srednih nizshih uchilishh podvedomstvennyh MHP [Regarding the draft of the new charter of secondary lower schools subordinated to the MNP]. *Russkoe slovo - Russian word*, 28–48 [in Russian].
11. Ostrogorskij, V. (1913). *Besedy o prepodavanii slovesnosti* [Conversations about teaching literature]. Sankt-Peterburg: Tip. Ju. N. Jerlih [in Russian].
12. Stojunin, V. Ja. (1864). *O prepodavanii russkoj literatury* [On teaching Russian literature]. Sankt-Peterburg: Tip-ja Paul'sona i Ko [in Russian].
13. Sbornik vazhnejshih, proizvedenij russkoj literatury. Uchitel'. 1867. T. VII, otd. III, № 9–12 (nojabr' – dekabr'). S. 135–144. [in Russian].
14. Brailovskij, S. (19100. O shkol'nom sochinitel'stve [About school writing]. *Russkij filologicheskij vestnik - Russian philological bulletin*, 1, 36–40 [in Russian].
15. Brailovskij, S. (1916-1917). Moi pedagogicheskie i uchitel'skie iskanija [My pedagogical and teaching searche]. *Rodnoj jazyk v shkole - Mother tongue at school*, 8–10, 416–424 [in Russian].
16. Golubev, V. O (1912). chtenii hudozhestvennyh proizvedenij v gorodskih uchilishhah (Metodicheskie rekomendacii) [About reading works of art in city schools (Methodical recommendations)]. *Ezhegodnik Gluhovskogo uchitel'skogo institute - Yearbook of the Glukhov Teachers' Institute* , 51–128 [in Russian].
17. Zabolotskij, P. A. Rech' direktora P. A. Zabolotskogo pri otkrytii Gimnazii 2-go sentjabrja 1912 goda [Zabolotsky at the opening of the Gymnasium on September 2, 1912.]. *Ezhegodnik Nezhinskoj gorodskoj muzhskoj gimnazii - Yearbook of the Nizhyn City Male Gymnasium*, 9–14 [in Russian].
18. Utkin, A. V. (2011) Professional'naja funkcija i social'naja missija uchitel'skih s#ezdov vtoroj poloviny HHH veka [Professional function and social mission of teachers' congresses in the second half of the 19th century]. *Chelovek i obrazovanie - Man and education*, 3, 137–141 [in Russian].